

תוכן העניינים

פתח דבר יא

מבוא 1

שער ראשון: זמן, מקום, מרחב

פרק ראשון: האימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה:

15

רקע מדיני ויישובי

האימפריה העות'מאנית במאה השבע עשרה 15

תמורות והתפתחויות 18

העיר העות'מאנית 22

40

פרק שני: היהודים בעיר העות'מאנית

עדות וקבוצות מוצא 40

הקהילות הראשיות 48

הקהלים בערים הגדולות 64

מרכז, פריפריה וקשרים בין־קהילתיים 72

77

פרק שלישי: היהודים, השלטונות והחברה הסובבת

החוק העות'מאני והיהודים 77

הקהילות בפרובינציות והשלטון המקומי 88

המעמד החברתי של היהודים בקרב החברה הסובבת 90

המיסוי והמיסים 113

שער שני: הקהל

127

פרק רביעי: הקהל – ארגונו והנהגתו

עקרונות הארגון הקהלי 127

ההנהגה הקהלית 146

ההנהגה העליקההלית העירונית 157
הנהגה בלתי פורמלית 163

168

פרק חמישי: מוסדות הקהל

בית הכנסת 168

בית הדין 182

מוסדות חינוך ולימוד 193

סיוע לעניים ולנזקקים 200

חברות צדקה וחסד 207

ההקדש 219

בית הקברות 222

224

פרק שישי: בעלי תפקידים במוסדות הקהל

המרבין תורה 225

הרבנות הכוללת 234

ממונים מיוחדים 236

כלי קודש' 239

שער שלישי: החברה היהודית

247

פרק שביעי: דמותה הכלכלית של החברה היהודית

תחומי העיסוק 248

השתלבות במערכות הכלכליות של החברה הסובבת 265

הפעילות הכלכלית של היהודים והשלכותיה 268

271

פרק שמיני: תופעות ותהליכים בחברה היהודית

המשפחה 271

פיצול עדתי 285

ריבוד חברתי 295

מתחים פנימיים 312

הכוחות המלכדים 316

318

פרק תשיעי: דמותה התרבותית של היהדות העות'מאנית

זהות אישית וזהות קיבוצית 319

דת, תרבות ויצירה רוחנית 331

המנטליות 335

338	סיכום
351	מילים ומונחים בתורכית עות'מאנית
357	רשימת המקורות
401	מפתח שמות
406	מפתח שמות מקומות
410	מפתח עניינים

מבוא

יהדות האימפריה העות'מאנית הייתה חברה עירונית מובהקת. רוב מניינה ורוב בניינה שכן בערים הגדולות ומגוונות אוכלוסין, שהיו מרכזי שלטון, מלאכה ומסחר גם יחד. בספר זה נבחנות מסגרות החיים של הציבור היהודי העירוני – ארגונו, מוסדותיו והליכות החיים של השכבות החברתיות השונות, ומתברר מכלול נושאים הקשורים בארגונו, בדמותן החברתית ובהווי חייהן של הקהילות היהודיות הבינוניות והגדולות בתחומי האימפריה במאה השבע עשרה. כל אלה תוך הבהרת ההקשר המקומי והדגשת הזיקה ההדדית המתמדת עם החברה הסובבת ותרבותה, בהסתמך על מקורות פנימיים וזרים ועל חידושי המחקר.

על הספר וחיבורו

אחת מהנחות היסוד שלי היא כי ההיסטוריה היהודית היא היסטוריה נפרדת מזו הכללית אך אינה מנותקת ממנה. קיימת זיקה הדוקה בין תולדות המדינה והחברה הסובבת לתולדות הקהילות היהודיות והיהודים, ומכאן החובה להתייחס אל ההקשר המקומי והכרונולוגי ואל הזיקה בין החברות.

הספר עוסק במאה השבע עשרה. התיחום הכרונולוגי מאמץ במודע את הגדרת התקופה המקובלת כיום במחקר העות'מאני: ראשיתה במשבר הכלכלי והפוליטי הממושך שהחל בשנות השמונים של המאה השש עשרה, משבר שהיו לו השלכות פוליטיות, כלכליות, יישוביות ואחרות. סופה עומד אף הוא בסימן משבר מתמשך מאז המפלה מול חומת וינה (1683) ועד סיום סדרת המלחמות בבלקן בהסכם השלום שנחתם בקרלוביץ' בשנת 1699. את קצה של התקופה ניתן לקבוע במרד שהתחולל באדירנה בשנת 1703 והביא להדחת הסולטן מצטפא השני והכתרת אחמד השלישי, מרד שסימן עידן חדש בתולדות האימפריה. מן המקורות העבריים שנכתבו בשני העשורים האחרונים של המאה השבע עשרה עולה תחושה משברית ברורה.

בחרתי בפרק זמן שנותר זנוח יחסית בהקשר היהודי, למעט מחקריו של יעקב ברנאי על קהילת אזמיר וספרה של מינה רוזן על אודות קהילת ירושלים, ככל הנראה משום שנתפס כתקופת ירידה וניוון שלאחר 'תור הזהב'. השינוי בתפיסתה של מאה ארוכה זו, שאותה כינה דרור זאבי בספרו על ארץ־ישראל במאה הי"ז 'המאה העות'מאנית', מחייב גם בחינה מחודשת של תולדות היהודים בארצות אלו. בחינה זו מגלה כי בעבור הקהילות היהודיות זהו עידן של הסתגלות מודעת לאתגרים ולשינויים שיימשכו במאות

הבאות ולעתים אף יבשילו בהן. המאה השבע עשרה היא תקופה מעצבת, שבה פושטת מורשת העבר צורה ולובשת פנים חדשות מתוך זיקות מגוונות ועמוקות לסביבת החיים בעיר העות'מאנית. התמורה שחלה בדמותה של יהדות זו בתקופה האמורה מאפשרת לכנותה ללא היסוס במינוח של 'עקב ברנאי' יהדות עות'מאנית'. מונח זה, בניגוד למונחים 'יהודי תורכי' או 'יהודים הספרדים במזרח' – שנקטו בעבר בשיח המחקרי והציבורי, משקף הן את הגבולות הפיזיים והפוליטיים, הן את התחום התרבותי שבו חיו ויצרו יהודי האימפריה העות'מאנית.

החיבור מוקדש בראש ובראשונה לקהילות היהודיות הגדולות באימפריה העות'מאנית – אסטנבול, סלוניקי ואזמיר. העיסוק המוצהר בשלושה קיבוצים יהודיים שאף לא אחד מהם זכה עד כה למונוגרפיה מלאה, נבע מכך שאלו היו רוב מניינה ורוב בניינה של היהדות העות'מאנית, מרכז הכובד מבחינה כמותית ואיכותית ומקום חיבורם של מרבית המקורות שהגיעו לידינו. זאת ועוד, קהילות אלו המקושרות ביניהן בקשרים שונים משתייכות לתחום תרבות אחד. המגמה להכליל ולהציג תמונה רחבה ככל האפשר, או בלשוננו של 'עקב כ"ץ' דרך ההפשטה הכוללת, אינה מטשטשת את ייחודה של כל קהילה או את הניגודים בין קהילות, בפרט בין מרכז לפריפריה, ובין קהילה גדולה וקטנה. אף רגליים לדבר שהתמונה אינה משקפת את מצב הדברים בקהילות המזרח המרוחקות מליבת האימפריה.

היומרה לשרטט לפני הקורא את דמותה של היהדות העות'מאנית כולה, כפי שמשמע משמו של הספר, נסמכת הן על השימוש הנרחב במקורות מקהילות אחרות והן על העובדה שכל אחת מן הקהילות הגדולות, שאוכלוסייתן הכוללת מנתה כמחצית מכלל יהודי האימפריה, הייתה מוקד ומקור השראה, חיקוי והשפעה על קהילות בפריפריה שלה. השמרנות וההמשכיות המאפיינות את החברה היהודית והכללית, הקשרים, ההשפעות ההדדיות והמורשת המשותפת – כולם מצדיקים את השימוש בידענות מקהילות יהודיות אחרות באימפריה, ומטווח זמן רחב יותר מהמוצאה. טיפול זהיר במקורות מבטיח מחקר איכותי וממצה.

בין הקשיים שגורמים המקורות: ייצוג יתר לקהילת אסטנבול, ובמידה פחותה מעט גם לקהילת סלוניקי, שתי הקהילות הגדולות והחשובות ביותר באימפריה העות'מאנית. אבדן הסגילת של אזמיר ושל סלוניקי מן המאה השבע עשרה, ומיעוט אזכוריהן בספרות הנוסעים רק מחמירים את העיוות הנזכר. מרכזים עירוניים חשובים וקרובים למרכז כמעט אינם נזכרים במקורות ובספרות המחקר. דוגמה טובה לכך היא קהילת אדירנה, הסמוכה לאסטנבול, אשר הודות לנוכחות הממושכת של חצר הסולטנים בעיר (במיוחד בימי מחמד הרביעי: 1648-1687), שגשה ומנתה כמה אלפי נפשות. נוכחותה במקורות ובעבודה זו מחוסרת כל יחס לגודלה ואולי לחשיבותה האמתית. אחדות מן הקהילות הוותיקות, החשובות והגדולות באימפריה שכנו במרכזים השלטוניים והכלכליים החשובים בפרובינציות הערביות: בגדאד במזרח, חלב שבצפון סוריה, דמשק, ירושלים וקהיר. בכל אחת מן הקהילות התוססות והפעילות הללו חיו במהלך המאה השבע עשרה בין אלף לחמשת אלפים יהודים, צאצאי המקומיים ('מסתערבים') וצאצאי יוצאי חצי האי

האיברי. אפשר שמספרם בקהיר היה גבוה עוד יותר. למעט ירושלים (שממילא, בהיותה קהילת מהגרים וחסרת רציפות יישובית, אינה קהילה אופיינית), ידיעותינו על קהילות אלו מעטות ואקראיות ואנו חסרים גם מחקרים בסיסיים עליהן. למרות זאת, יש בדברים שלהלן משום מסגרת, נקודת מוצא ומקור התייחסות למחקרים עתידיים.

תרומתה של העבודה מצויה במישורים אחדים: בעצם מעשה הכתיבה, בטקסטואליזציה של תחומי משנה בתוך תחום חקר יהודי האימפריה העות'מאנית, תחומים שלא נדונו קודם לכן, ודיון כולל ומקיף בקהילות היהודיות הבינוניות והגדולות באימפריה בתקופה מעצבת ומשמעותית, תוך שימוש במגוון רחב מאוד של מקורות ובהתייחסות לסביבה ולתהליכים החשובים המתחוללים במדינה ובחברה העות'מאנית המוסלמית.

התקדמות המחקר היהודי והכללי חייבה ומחייבת גם דיון עדכני, כולל וסינתטי בהיסטוריה של יהדות האימפריה העות'מאנית. עד כה לא תוארה ונותחה החברה היהודית העירונית במאה השבע עשרה בצורה כוללת וסינתטית, ועבודתי ממלאת חסר זה. במקצת העניינים נטיתי בעקבות קודמי, הוספתי, איששתי והרחבתי את היריעה. בעניינים אחרים הוספתי על התיאור המסכם ניתוח ובו בחנתי מוסכמות מקובלות, הצבעתי על התפתחויות והצעתי הבנות חדשות. חידוש מצוי גם במגוון המקורות ששימשו אותי. לראשונה נאספו כל המקורות הרלוונטיים, עבריים ושאינם עבריים, רשמיים ופרטיים, נתבררו ונותחו במסגרת מחקר מקיף ומגובש. ההנחה היסודית בדבר זיקה בין תולדות האימפריה לתולדות יהודיה מעצימה את החשיבות שיש להצגת הרקע בהתאם למחקר ההיסטוריוגרפי העכשווי, מחקר שמסקנותיו נוכחות ברקע הדברים. זאת ועוד, כל אימת שניתן היה לעשות זאת, הצבעתי על זיקות, הקבלות או מקורות השפעה אפשריים בחברה הסובבת. את הפרטים החסרים ניתן יהיה להשלים באמצעות מאמרים שיעסקו בסוגיות בודדות (למשל בנושא המשפחה), ובבוא העת לשלבם בתוך המסגרת הכוללת שהצבתי בעבודתי.

על אף מגבלותיו, יש בדיון הכולל תועלת לעוסקים בהיסטוריה של קהילות יהודיות אחרות, במדינות מוסלמיות אחרות, להשוואה בין קיבוצים יהודיים בראשית העת החדשה בכלל ובין יהודי ערי נמל בפרט. לפי שעה נוטים ספרים ומאמרים העוסקים ביהודי אירופה בתקופה זו להתעלם מיהודי ארצות האסלאם, התעלמות שבמקרה הטוב נובעת מהעדר מחקרים כוללים. עוד יש במחקר זה כדי לבטל את הדימוי הכוללני של ישות יהודית 'ספרדית' אחידה או 'יהדות ארצות האסלאם'.

בהיות היהודים מיעוט ניכר בערים העות'מאניות הגדולות, עשוי מחקר זה לתרום גם להבנה מלאה ונכונה יותר של החברה העות'מאנית העירונית, אם בעמדתה כלפי אחרים ואם בתמורות שהיא עצמה עברה. הדברים עשויים לחזק או להחליש תזות שונות בדבר מקומה של המאה השבע עשרה בתולדות המדינה העות'מאנית, ולהאירה מנקודת מבטו של אחד המיעוטים הדתיים החשובים באימפריה. מטבע הדברים שיש למחקר עצמו רלוונטיות לזיכרון ההיסטורי ולשיח העכשווי על יחסי האסלאם ודתות אחרות.

תופעות ותהליכים בחברה היהודית

תנועת הגירה פנימית נרחבת בראשית המאה השבע עשרה, במיוחד באנטוליה ובבלקן הדרומי, זעזעה הסדרים שנוצרו במשך כמאה שנה. בערים הגדולות שאליהן הגיעו המוני מהגרים, חלקם מרוששים, חלקם במצב טוב יותר, שוב פחתה חשיבותם של ערכים דוגמת יחס המשפחה, שם טוב והיכרות אישית. ניעות חברתית מהירה הייתה מסימני הזמן, ואנשים חדשים מילאו את שורותיה של העילית הפיננסית והעילית הלמדנית שניצבה מעתה בראשן של הקהילות היהודיות הגדולות באימפריה העות'מאנית. לבד מן התמורות שחלו במבנה הקהילי הכולל, לא חל שינוי מהותי בדפוס ההנהגה האליטיסטי או בצורת החיים במסגרת הקהילתית כפי שעוצבו במאה השש עשרה. כלפי חוץ נותרו פני החברה היהודית כשהיו, אך בהדרגה התחוללו בה תמורות שתוצאתן תגלה בכירור במאות הבאות.

המשפחה

בעשור האחרון התעשרה ההיסטוריוגרפיה העות'מאנית במחקרים שעניינם המשפחה והאישה המוסלמית במרחב העות'מאני בכלל, והסורי-ארצישראלי בפרט, במאות השנים האחרונות.¹ מחקרים אלו דנים בנושאים חדשים, ובוחנים מחדש מיתוסים ותזות מקובלות. בין הנושאים שנחקרו – ריבוי נשים, נישואים לקרובי משפחה, חשיבותם ומרכזיותם של קשרי הדם, קיומן של רשתות קשר נשיות, תפקידי האישה בחברה, הפיקוח על מיניות האישה, מעמד האישה וזיקת הנישואין בפני החוק ואנשי הדת ועוד. בהעדר ייחוד עקרוני למשפחה היהודית העות'מאנית, המהווה חלק מן הרצף החברתי-תרבותי המאפיין את

1 לציון מיוחד ראויים ספרים ומאמרים העוסקים באזור הגאוגרפי הקרוב: דרור זאבי על ירושלים, ג'ודית תקר על משפחה ונישואין בסנג'אק שכם; ואלו של נלי חנה ועפאף לוטפי אל-סייד מרסט על אודות קהיר. ערי סוריה נחקרו היטב – אברהם מרכוס ומרגרט מריוות'ר כתבו על אודות חלב, ומחקריהם של אסטבלה ופסקואל האירו צדדים שונים בחיי היחיד והמשפחה בדמשק. נוסף על כך קיימים מחקרים המתמקדים במרכזים העירוניים באנטוליה: רונלד ג'ינינגס וחיים גרבר, ומאוחר יותר אלן דובן, קולין אימבר, מדלן זילפי, סוראיה פארוקי; פטמה מוגה גוצ'ק, פריבה זרינהבאף-שהר, אמירה אליאזהרי סונבול ולסלי פירס.

הקיום היהודי בארצות האסלאם בכלל, עשויה המציאות בחברה הסובבת ללמד על המתרחש בחברה היהודית.²

הסביבה המוסלמית השפיעה בבירור על מבנה המשפחה, התפקידים והיחסים ביניהם, אם בדרך של קליטה וולונטרית ואם באכיפת החוק השרעי על יהודים ויהודיות שעשו זאת לצורך הכרה בנישואין, כדי לאכוף מתן גט, כדי לתבוע תשלום מזונות או על מנת לחייב את בן הזוג לחיות בבית. לשונה של עדות מקהיר מורה על שכיחותה של תופעת ההסתייעות בבית הדין השרעי: 'לאשר בני עמינו בשיש להם קטטה [...] ומתוך כעס מתגרשים נשותיהם בנימוס הישמעאלים שאומרים לאשה [...] וע"י [=ועל ידי] דבור [=כלומר אמירה] בלבד מתקיימים הגרושין בנימוסיהן'.³ יהודים ניצלו את העובדה כי פרוצדורת הגירושין בהלכה המוסלמית קלה ומהירה בהרבה מאשר בהלכה היהודית, המסרבלת את הליכי מתן הגט על מנת למנוע קלות ראש באקט זה.

המדינה הכירה בתפקידה של המשפחה כקבוצה ראשונית, כתא יסודי, והשתמשה בה כיחידת המיסוי הבסיסית. אידאלים, ערכים, מנהגים, נורמות וגורמים כלכליים השפיעו על אופי ומבנה המשפחה, והיא עצמה נשאה והנחילה את ערכי החברה. בהיולדו מקבל היחיד את הסטטוס החברתי שלה, ולבד מסיפוק צרכיו הפיזיים והאישיים עושה המשפחה כל שביכולתה כדי לחנך ולעצב את אישיותו בהתאם לערכי החברה. בכך היא משמשת סוכן חברתי ואמצעי חברות ראשון במעלה. דברים אלו נכונים עוד יותר ביחס לאישה, שמיעטה לצאת מן הבית. הקהל טרח לגונן על התא המשפחתי בתקנות שונות שהסדירו את הנישואין, את חלוקת הירושה ועוד, על מנת לחזק את המשך קיומו היציב.

הליכוד המשפחתי סייע לביצור המעמד החברתי והיה בעל משמעות בחיי היומיום, כחלק מן המארג החברתי הרחב, וכרשת סיוע ותמיכה ראשונית. אלו לא פסקו גם לאחר נישואיו של היחיד. באירועים משפחתיים ובטקסים באה לידי ביטוי מוחשי תחושת השיוך והליכוד המשפחתי. במקרים רבים נתקיימו בין בני המשפחה גם קשרים עסקיים-מקצועיים. למשפחה המורחבת ולקשרי משפחה נודעה חשיבות רבה בקביעת מעמדו החברתי והכלכלי של היחיד לטוב ולרע: בהתעלותו של היחיד התכבדו קרוביו בכבודו, ובקלונו הוכתמו ונפגעו גם כבודם ושם הטוב. הדאגה לשמירה על כבוד המשפחה ותדמיתה הייתה גורם משמעותי בחיי היחיד, שכן הכבוד היה גורם משמעותי בקביעת הסטטוס החברתי והיה לו ערך בכל מערכת יחסים ובכל משא ומתן חברתי – מקשירת קשרי נישואין ועד קשרים עסקיים.⁴

אופייה הפטריארכלי של המשפחה היהודית מצא את ביטויו במספר אופנים: בראש ובראשונה בדומיננטיות הגברית בחיי המשפחה – האב או האח הבוגר הוא האחראי לבני

2 למחקרים בנושא המשפחה היהודית העות'מאנית ראו בורנשטיין, מאפייני המשפחה; הנ"ל, המשפחה היהודית; הדר, המשפחה; רוזן, היסטוריה, עמ' 99-196; ריבלין, המשפחה היהודית; ליטמן, המשפחה. לגבי שלהי התקופה העות'מאנית ראו מורג'טלמון, משפחות.

3 גנת ורדים ב, א, א ע"א. תעודות בנושא זה מצויות בכרכי התעודות מבית הדין השרעי של ירושלים שפרסם אמנון כהן.

4 לכבוד המשפחה היה משקל ניכר ביצירת קשרי נישואין. על הכבוד ראו בן-נאה, כבוד.

הבית במעגל המשפחתי. עד הגיעם לבגרות היו הילדים כפופים לאב, ומבחינה משפטית נמצאו בחסותו ובאחריותו. הוא שידך את בנות הבית ובכך העת מסרן למשפחת הבעל. יחס כבוד הופגן על ידי האם והילדים כלפי אב המשפחה, ויוצאי ספרד נהגו לפנות אליו בתואר 'סניור', כלומר אדון.⁵ גם בבגרותם היו מחויבים הילדים בכבוד הוריהם, וביטאו זאת בגינוני נימוס ידועים. למעט מקרים מיוחדים, ייצג גבר בוגר את המשפחה בפני הערכאות השלטוניות. אף ההורשה נקבעת על פי הגבר, והוא שקבע את המעמד האישי והדתי של צאצאיו.

דפוס המגורים היה פטרימוניאלי, כלומר בני הזוג התגוררו בשנים הראשונות לנישואיהם בבית הורי החתן, עד שהגיעו לעצמאות כלכלית, ולעתים עד לפטירת האב וחלוקת רכושו. גיל הנישואין הנמוך חיזק והשלים דפוס מגורים זה שהלם את השיטה הפטריארכלית. ברור שלשם כך נדרשה יכולת כלכלית של ההורים. 'מיזה פרנקה', כלומר מגורים וכלכלה בבית אבי החתן, היה תנאי מקובל בשידוכין במיוחד בקרב משפחות בינוניות ואמידות. נוסף על המשפחה הגרעינית (אב, אם וילדיהם), חיו בבית גם קרובי משפחה (הורים, אחים למחצה, בני משפחה בודדים, משרתים ועבדים), וכולם היו כפופים למרותו של הגבר הבכיר. ייתכן כי הפטרימוניאליזם שאפיין את ארמון ומשפחת הסולטן ואת הנהלת בתיים של רבי השלטון, השפיע גם על שכבות מסוימות באוכלוסייה, בהן העילית הכלכלית של הקהילה היהודית.⁶

חשיבות רבה יוחסה להולדת בנים הנושאים הלאה את שם משפחת האב, ולרוב גם את שמו הפרטי של הסב, וכך יבטאו גם באופן סמלי את המשכיות המשפחה. בכמה מקהלי סלוניקי הפך שם האב לשם המשפחה, ובפרובינציות הערביות נתכנו הורים על שם בנם (בדיוק כמו שכניהם המוסלמים). חכמים חשובי ילדים כינו לעתים את ספריהם בשמות שנועדו להנציח את שמם, כתחליף לילדים: בני שמואל לר' שמואל חיון, בני יונה לר' יונה ן' ריי ואחרים.⁷ להעדפת בנים היה גם מניע כלכלי – בנים נטו להצטרף לעיסוקו של האב ולסייעו, בעוד בנות נותרו בבית ותרומתן הכלכלית הייתה זעומה יותר. השאת בת גם חייבה מתן נדוניה שניכתה סכום ניכר מן ההון המשפחתי, כמעט ללא תמורה ממשית. אף ההכרח לשמור על תומתן של הנערות היווה טרדה לא קטנה, ובכלל היו מי שראו בלידת בנות קללה. עד כדי כך חשובה הייתה הולדת בן, שאדם עשוי לקבל היתר לשאת אישה שנייה, אם לא העמידה לו הראשונה בנים. למטרה זו ננקטו גם פעולות מאגיות שונות, כפי שניכר גם ריבוי ספרי הסגולות הרבים שנשתמרו מתקופה זו ובהם מרשמים שאמורים להבטיח הולדת בן, ונוסחי השבעות וקמעות להגנת האישה והוולד. בליל הברית נערך טקס מיוחד לשמירת הילד מן המזיקים – תלמידי חכמים הוזמנו אל הבית, קראו ולמדו פסוקי מקרא וזוהר, בירכו ואכלו מן הכיבוד ושרו פזמונים.⁸

5 גלאנטה, אנטוליה, א, עמ' 110. ראו תיאוריהם של יוצאי סלוניקי דוגמת מולכו. על אודות המשפחה בתפוצה הספרדית המערבית ראו קפלן, משפחה.

6 על המושג משפחה פטריארכלית ועל פטרימוניאליזם ראו למשל קנדיוטי, אסלאם; פינדלי, ארגון.

7 מעט על העיסוק הנפשי הכרוך בהמשכיות ובהולדת ילדים ראו הקר, גאון ודכאון.

8 בהולדת בת היה נהוג בחוגים מסוימים לערוך סעודה בהשתתפות חכם, ואו להעניק לה שם רשמי: גלאנטה, אנטוליה, א, עמ' 105; וראו גם מולכו, לידה וילדות. על הצד האנתרופולוגי והחומרי של